

ISSN 1300 - 9672

D.1535

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

**Review of the Faculty of Divinity
University of Süleyman Demirel**

Yıl : 1997

Sayı : 4

İSLÂM DÜŞÜNCESİNİN DURAKLAMA SÜRECİNE GİRMESİNİN SEBEPLERİ

Yrd. Doç. Dr. Kemal SÖZEN*

İslâm düşüncesi VIII.-XII. yüzyıllar arası en parlak dönemini yaşamıştır. Ancak İslâm dünyasında felsefî alandaki dinamizm XII. yüzyıl sonrası kaybolmaya başlamıştır. Bunun sebebi olarak, şayet problem analiz edilirse, siyasal, sosyal ve kültürel nedenlere bağlı ana ve tali sebeplerin etkili olduğu görülmektedir. Bu etkenlerin günümüzde tesirlerini yitirdiğini dikkate alarak, belli uygulamalarla, inkırazı yeniden dinamizme çevirmek suretiyle düşünce hayatını ihya etmenin, bilim, sanat ve teknolojik açıdan gerekli bir husus olduğu düşüncesindeyiz.

Bu bakımdan, tarihin belli dönemlerinde zirveye tırmanan ve “altın çağ” diye nitelendirilmeyi hak etmiş düşünce alanındaki inkırazın tekrar canlılığa dönüştürülmesi açısından zaman kaybedilmemelidir. Birçok sahada olduğu gibi, bilim, sanat ve teknolojik alandaki eserlerin ortaya çıkmasının yegâne şartı olan felsefe alanında da gerekli hassasiyet gösterilmelidir.

Ancak böyle yapıldığında, İslâm düşüncesinin ilimler arasındaki konumu daha iyi belirlenir, eksik çalışmalar daha çabuk tamamlanır. Türk-İslâm düşüncesinin tarihî seyir ve merhaleleri, problemleri daha iyi bir şekilde gelecek nesillere aktarılır. İşte biz bu açıdan yaklaşarak, İslâm düşüncesinin duraklama sürecini bir nebze olsun tespit etmeğe çalışacağız. Bu hususu ele almadan önce, İslâm düşüncesinin doğuş ve gelişmesine bir göz atmamız gerekecektir.

1. Doğuş ve Gelişme Süreci

Bilim ve bilimsel düşünceye değer atfeden toplumlar, tarihin çeşitli dönemlerinde medeniyetler kurarak, diğer kültür ve medeniyetlerin oluşumunda büyük pay sahibi olmuşlardır. Hangi dönemde bilim ve bilimsel düşünce gözden uzak tutulmamış ise, o

* S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi İslâm Felsefesi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

dönemler zengin, parlak ve bağımsız bir medeniyetin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Ancak, milletlerin düşünce dünyasını tanımaya yönelik çalışmalar, onların tarih sahnesinde yer aldığı zamanlardan itibaren düşüncelerinin tezahürü olarak ortaya koyduğu kültür, teknik, ilim, sanat vb. ürünlerini, siyasî-ahlâkî tutum ve davranışları ile idarî-iktisadî başarılarını dikkate almak ve kendi devirleri perspektifinden bakmakla objektif bir değerlendirme vasfını kazanır.¹

İşte yukarıdaki değerlendirme çerçevesinde İslâm düşüncesini ele aldığımızda; doğuşunu hazırlayan ve bu düşünce yapısının beşerî cephesinin gelişmesinde büyük rol oynayan siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik faktörlere bağlı olarak hızlı bir gelişme süreci göstermiş² ve felsefî açıdan “açık” veya “aktif devir” diye nitelendirebileceğimiz VII. – XII. yüzyıllar arasında ise en parlak dönemini yaşamış olduğunu görürüz.³

İlim ve düşünce, tarih boyunca Mısır ve Mezopotamya’dan Yunanlılara, onlardan İslâm dünyasına, oradan ise Avrupa’ya intikal etmiştir. Zikredilen kültür intikallerinden ikincisinde, Antikçağ dönemi Yunan filozoflarının eserleri, VIII. yüzyılda, İslâm dünyasına tercümeler yoluyla aktarılmaya başlanmış,⁴ böylece Müslümanlar felsefeyle ilk defa tanışma imkânını bulmuşlardır.

İslâm dünyası, dönemin belli başlı ilim merkezleri olan Basra, Kûfe ve Şam’da yapılan ilmî münakaşalar, nahiv çalışmaları, fıkıh metodolojisindeki gelişmeler, mutasavvıfların görüşleri ve siyasî fikirler gibi, bir anlamda İslâm’da felsefî düşünüşün ilk örneğini temsil etme özelliğini taşıyan kendi bünyesindeki mevcut fikrî alt yapıyı⁵ anılan tercümelerle zenginleştirerek, kısa bir sürede yepyeni ve orijinal bir İslâm kültür ve medeniyetinin doğuşuna sahne olmuştur.

¹ Fahrettin Olguner, “*Türk Düşüncesinin Dünü-Yarını*”, Türk Yurdu (Türk Düşünce Hayatı-Özel Sayı), C. 2, S. 44, Ankara, Nisan-1991, s. 20.

² Bu faktörler hakkında geniş bilgi için bkz. Bekir Karlığa, “*İslâm Düşüncesinin Doğuşunu Etkileyen Sosyo-Politik, Kültürel ve Ekonomik Nedenler*”, M.Ü., İlahiyat Fak. Dergisi, S. 3 (Ayrı Basım), İstanbul-1985 s.179-203.

³ Fahrettin Olguner, *Türk İslâm Düşüncesi Üzerine*, Akademi Kitabevi, İzmir-1993, s. XVI.

⁴ Geniş bilgi için bkz. H. Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Ülken Yayınları, İstanbul-1997, aynı mlf., *İslâm Felsefesi*, Ülken Yayınları, İstanbul-1983, s. 13 vd.

⁵ Sâmi Neşşâr, *Neş’etü'l Fikri'l Felsefî Fi'l-İslâm, Darül-Maârif*, Kahire-1977, s. 47 vd.

Ancak burada tercümelerin, farklı kültür ve toplumları tanıma ve anılan bu tercümelere Müslümanların bizatihi kendi görüşlerini ilâve etmek suretiyle bilim ve düşüncenin gelişimine katkıda bulunma fonksiyonunun ötesinde etkili olduğu, yani taklitçilik anlayışına yol açtığı söylenemez. Zaten Müslümanlar, Antikçağ Yunan düşüncesinden neleri, nasıl aldıklarını da gizleme ihtiyacı duymamışlardır. Kaldı ki her kültür ve medeniyet başkalarından etkilenir ve onları etkiler. Dedüktif bir ifadeyle; hemen hiçbir salt kültürden söz etmek mümkün olmadığı gibi, bir filozofun kendinden önceki düşünürlerden etkilenmeksizin bir sistem veya kendine özgü orijinal bir görüş ortaya koyduğunu söyleyebilmek de mümkün değildir. Bu ister karşılıklı esinlenme, isterse reddetme şeklinde tezahür etsin, sonuç itibarıyla etkileşim olgusu bir zorunluluktur.⁶ Daha genel bir ifadeyle; tarih boyunca gerçekleşen kültür intikalleri, esasen makro seviyedeki bir ilmî faaliyetin muhtelif safhaları şeklindedir ki, arada inkıta devreleri bulunsa da, çeşitli bölgelerdeki ilmî çalışmalar birbirlerinin devamı konumundadır.⁷

Kültür intikallerinin ikinci bir halkasını oluşturan devrenin başlangıcında Emevi halifelerinden Halid b. Yezid (ö. 704)'in kimyaya dair eserleri Yunanca'dan Arapça'ya çevirtmesiyle başlayan ve halife Me'mun (ö. 833)'un Bağdat'ta 832 yılında Beytü'l-Hikme'yi⁸ kurarak tercüme kurulu oluşturmalarıyla devam eden faaliyetler sonucu İslâm dünyasında fikrî bir canlılık ortamının oluşumuyla beraber, yaklaşık iki asır süren bu dönem sonunda orijinal bir fikir hareketi zuhûr etmiştir. Goichon'a göre; Grekçe'den yapılan tercümelere öncesi, İslâm dünyasında fikrî altyapı mevcuttur. "Grekçe eserler yayılmış oldukları zaman, zannedildiğinden daha hazır ruhlar bulmuştur. Zira İslâm düşüncesi Kur'an tefsirinde kendini gösterir. (Gösterilen) çaba hatırı sayılır nitelikte olmuştur. Müslümanlar Greklerin zihnî tecrübelerinden elbette istifade etmişlerdir, ama bu zihnî tecrübe eğer müslüman bir ortamda hemen kabul edilmiş ise, bu

⁶ Nihat Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, Doğu Yayınları, İstanbul-1982, s. 30 vd.

⁷ Aydın Sayılı, "Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri (Avrupa ile Mukayese)", *Araştırma*, C. I., Ankara-1963, s. 6

⁸ Beytü'l-Hikme'nin Kuruluş, işleyiş, faaliyet ve etkileri için bkz. Mustafa Demirci, *Beytü'l-Hikme*, İnsan Yayınları, İstanbul 1996

onun yeni doğmuş İslâm'ın çok canlı olan zihnî meşguliyetlerine cevap teşkil eden şeyleri getirmiş olmasındandır.”⁹

İslâm'ın temel kaynağı Kur'an-ı Kerîm ışığında insan, hayat ve kâinatla ilgili izâh ve yorumlar getiren her çeşit ilmî ve fikrî faaliyetler sonucu İslâm düşüncesi bir gelişim sürecine girmiş; evrensel düşünce normlarına ulaşarak bilim adamlarının yetişmesine kaynaklık etmiştir. Kendi dönemleri ile sınırlı kalmayan bu şahsiyetler zamanla evrensel manada şöhret sahibi olmuşlardır.

Batı dünyası Romalıların çöküşü ve tarih sahnesinden silinişi (476) ile tam bir bilgisizlik karanlığında iken, İslâm dünyası, özellikle Abbasiler döneminde (750-1258) halifelerin bilim ve tekniğe büyük değer vermeleri ve bunu hayata geçirmeleriyle, öte yandan Endülüs'teki Emevi halifelerinin de aynı doğrultuda hareket etmeleriyle ilmî dinamizm sürekli bir gelişme göstermiştir.¹⁰ Bu dinamizm ki Meşşai felsefenin en önemli temsilcilerinden birisi ve İslâm mantığının kurucusu olarak kabul edilen Farabî (ö. 950)'nin Batı dünyasında al-Farabî; el-Kânun fi't-Tıbb adlı eseriyle bilim tarihinde otoriter bir tıp bilgini ünvanına sahip İbn Sinâ (ö. 1037)'nın ise Avicenna; Endülüs'te yetişen filozof ve bilim adamlarının en büyük siması İbn Rüşd (ö. 1198)'ün de Averroes adıyla şöhrete ulaşmalarını sağlamıştır.¹¹

XII. yüzyılda İslâm dünyasından Batı dünyasına yapılan tercüme, Avrupa'da XV. yüzyılın ikinci yarısında yeni bir dönemi, yani “Renaissance”ı doğurmuştur. İslâm ilim ve felsefesi, Batı düşüncesini etkilemesine ve onu harekete geçirmesine rağmen,¹²

⁹ A.-M. Goichon, *İbn Sina Felsefesi ve Ortaçağ Avrupa'sındaki Etkileri* (ter: İsmail Yakıt), Ötüken Yayınları, İstanbul-1993, s. 26

¹⁰ Ahmet Cevdet (Paşa), *Târih-i Cevdet (tertib-i cedîd)*, C. I, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet-1309, s. 188

¹¹ Nihat Keklik, *A.g.e.*, s. 133

¹² Geniş bilgi için bkz. H. Ziya Ülken, *İslâm Felsefesi*, Ülken, Yayınları, İstanbul-1983, s. 304 vd.; İ. Ağah Çubukçu, *Türk-İslâm Düşünürleri*, T.T.K. Basımevi, Ankara-1989, s. 115-122; aynı mlf., *Türk İslâm Kültürü Üzerine Araştırmalar ve Görüşler*, A. Ü. İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara-1987, s. 109 vd.; Necip Taylan, *Ana Hatlarıyla İslâm Felsefesi*, Ensar Neşriyat, İstanbul-1983, s. 303 vd.; İslâm düşüncesinin Batıya etkileri hakkında bkz. Bekir Karlığa, *“Batı Düşüncesinin Oluşumunda İslâm Düşüncesinin Rolü”*, Bilim-Felsefe-Tarih Dergisi, S. I. Hikmet Neşriyat, İstanbul, Mayıs-1991, s. 81-109; İbn Sinâ'nın etkisi için bkz. A.-M. Goichon, *İbn Sinâ Felsefesi ve Ortaçağ Avrupa'sındaki Etkileri* (ter: İsmail Yakıt), Ötüken Yayınları, İstanbul-1993; Batıda

aşağıda analiz edeceğimiz sebeplere bağlı olarak, İslâm dünyasında tam tersine bir durgunluk sürecine girilmiştir.

2. Duraklama Süreci

Her felsefî düşünüş belli dönemlerde etkili olup, daha sonra duraklamaya girdiği gibi, İslâm düşüncesi de anılan dönemlerde etkili olmuş, birtakım ana ve tali sebeplerden dolayı duraklama sürecine girmiştir. Problemin çözüme kavuşturulabilmesi için bu sürecin arka planının felsefî temellerini ortaya koymak ve çözüme kaynaklık edecek olguları ele almak gerekir.

İslâm kültürünün medeniyet çizgisine ulaşarak bilim ve felsefede “altın çağ”ını yaşadığı dönemin, XII. yüzyıl sonrasında duraklama sürecine girdiği görülmektedir. Ancak durgunluğun başlangıç tarihi noktasında farklı değerlendirmelerde bulunduğu gözlenmektedir. Her ne kadar genel kabul olarak İbn Rüşd’den sonraki dönem belirleyici tarih olarak alınır da, Yunan-Hellenistik geleneğe bağlı düşünce akımları için kabul edilebilecek bu tarihin aksine, başlangıç noktasını İbn Haldun (ö. 1406)’un tarih felsefesi veya sosyal bilimler felsefesini sistemleştirdiği bir dönemden sonraki zaman diliminde aramak, yani XIV. yüzyılın ikinci yarısı olarak almak gerektiği şeklinde bir değerlendirme de mevcuttur.¹³ Esasen zikrettiğimiz farklı değerlendirmelerin sebebi, belirli dönemlerin, belirli olgular için, belirleyici tarihler olarak kabul edilmesine rağmen, pratik amaçlar için zihinsel olarak yapılan çözüme yönelik bu formüllerin yeterli olmayışındandır. Zira, bir akış özelliği taşıyan tarihte, bir dönemden diğerine geçmek, bir kitabı bitirmek değil, belki bir sayfayı çevirmek gibidir.¹⁴ Bu yönüyle, belli olgulardan hareket ederek, henüz hükmümüzü saklı tutmak kaydıyla problemi ele alalım:

İslâm etkili ilk yüksek öğretim kurumları ve İbn Rüşd’ün Batı düşüncesine etkisi için bkz. A. Gülnihal Küken, *Doğu-Batı Felsefî Etkileşiminde İbn Rüşd ve St. Thomas Aquinas Felsefelerinin Karşılaştırılması*, Alfa Yayınları, İstanbul -1996

¹³ Mehmet Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş*, A. Ü., İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara-1988, s. 130

¹⁴ Leon-E Halkın., *Tarih Tenkidinin Unsurları* (Çev. Bahaeddin Yediyltdız), T. T. K. Yayınları, Ankara, 1989, s. 46; Benzer görüşler için bkz. H. Ziya Ülken, *Bilim Felsefesi*, Ülken Yayınları, İstanbul-1983, s. 95

2.1. Duraklama Sebepleri

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, İslâm'da felsefenin inkırazının arka planında bazı ana ve tali sebepler vardır. Bu sebepleri kategorik olarak üç grupta ele alabiliriz:

2.1.1 Siyasî Sebepler

İslâm'da felsefenin duraklama sürecine girmesindeki siyasî sebeplerin başlıca ve en önemlileri; doğudan gelen Moğol istilâlarıyla (1258), Batıdan gelen, 1096'da başlayarak 1270 yılına kadar araklıklarla 174 yıl süren ve İslâm âlemini yıkmayı hedefleyen Haçlı Savaşlarıdır. Her ikisi de dış kaynaklı olup, hem fikrî, hem de siyasî ve ekonomik açıdan menfi yönde etkili olmuş, bu alanların zayıflamasına sebep teşkil etmişlerdir. Kanaatimizce, siyasî etkenler, ters orantılı olarak Batıya müspet, Doğuya ise menfi bir şekilde etki yapmıştır.

İslâm dünyasının sürekli bir şekilde savaş atmosferi içinde bulunması, toplumun düşünce yapısı ve hayat tarzında etkili olmuştur. Çünkü, Haçlı Savaşları karşısında İslâmın bayraktarlığını yapmak zorunda kalan Türkler, sürekli savaş halet-i ruhiyesi içinde yaşamışlardır. Dönemin tek İslâm devleti olma özelliğini taşıyan Osmanlıların sosyal yapısı, yaklaşık Kanuni Sultan Süleyman dönemi (1520-1566) nin sonunu kadar tam yerleşik bir düzen yapısı arzemediğinden, böyle bir ortamda günlük reçeteler ile medenî hamlelerin düşünülmesini ve mütefekkir yetişmesini beklemek iyimserlik olur. Çünkü savaş psikolojisi, kahramanlık duygusunu geliştirir, derviş yetiştirir. Bu durum ise mistik hayatın sosyal alanda etkili olmasına yol açar. Diğer taraftan, 1071 tarihinde Malazgirt Savaşı ile Anadolu'nun İslâmlaşması sonucu Türkler, bu bölgede Ermeni ve Rum kültürü ile karşılaşmışlardır. Ermeni ve Rumların, mistik hayata yakın bir hayat anlayışı, sosyal hayatta da etkili olmuştur. İşte bütün bu etkenler mistik akımların gelişmesine sebep teşkil etmiş, Anadolu topraklarında tasavvufun revaç görmesini sağlamıştır.

Görüldüğü gibi, XIV. yüzyılın başlarında İslâm dünyası siyasî bir karışıklıkla yüz yüze gelmiş, Batı Asya kıyılarındaki Müslümanlar büyük sıkıntılara maruz kalmış, önemli bir kültür merkezi olan Endülüs, Batının yeniden zabıt (=Reconquista) hareketiyle hemen

hemen elden çıkmıştı. Anadolu beyliklerinin karşılıklı çekişmeleri Batıya karşı egemenliğin yitirilmesine yol açmaktaydı.¹⁵

Bütün bu menfi şartlar, çeşitli yönelişlere sebep olmuştur. Zira, yıkılmakta olan Anadolu birliğinin kurulması için tasavvuf birleştirici bir unsur olarak görülmüş ve bu bir dereceye kadar etkili de olmuştur. Özellikle İslâm'ın yayılışında ve tarihimiz açısından Anadolu'nun İslâmlaşmasında mutasavvıfların ve tekkelerin gördükleri hizmetler yadsınamaz.¹⁶ Ancak Osmanlıların, birliği sağlamak için devleti tasavvufî temeller üzerine kurmak istemeleri, İslâm dünyasında tasavvufu ön plana çıkarmıştır. Sonuçta, XV. yüzyıldan itibaren tasavvuf, devlet tarafından resmen benimsenmiştir. Ancak bu durum, aşağıda kültürel sebepler çerçevesinde belirteceğimiz gibi, medrese-tekke ikiliğine yol açarak, sonuçta felsefenin inkirazına sebep olacaktır.

2.1.2. Sosyal Sebepler

Daha önce ele aldığımız dış unsurlar, iç bünyeyi de tahrip ederek, bazı siyasî ve sosyal çalkantılara yol açmıştır. Özellikle İsmailî ve Batınî hareketlerin¹⁷ sonucu olarak İslâm dünyasında gnostik İslâm tipi ortaya çıkmıştır. Sosyal hayatı tehdit eden bu unsurlar sistematik bilgiyi ve düşünceyi ortadan kaldırmıştır. Zira, batınî yoruma bağlı bilgide sistematik bir yorum düşünülemez. Bu cereyanlar felsefî düşünceyi gölgelemekle kalmayıp, İslâm akidesinin bozulmasına yol açmış, bunun sonucu olarak “selefçilik” anlayışının yeniden canlandırılmasını gündeme getirmiştir. Sadece naklî ilimlerle yetinmeyi kâfi gören, akfî ilimler sayılan felsefeye ve dahası, müspet ilimlere de kapalı bir anlayış sergileyen ve onlarla uğraşmayı bid'at sayan katı bir tutum özelliğine sahip bu anlayış, ne yazık ki XIII. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu durum, dinî ilimlerin de gelişmesini engelleyen etkili sebeplerden birisi olarak değerlendirilebilir. Zira, İslâm hukukunda rey ve içtihat kapısını kapattıran bu zihniyet, İslâm'daki dinî düşüncenin dinamikliğini

¹⁵ Bekir Karlığa, “Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı Tercümesi ve Onsekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi”, Bilim-Felsefe-Tarih Dergisi, S. I., Hikmet Neşriyat, İstanbul, Mayıs-1991, s. 277

¹⁶ E. Ruhi Fırlı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, Selçuk Yayınları, İstanbul-1980 s. 75

¹⁷ Bilgi için bkz. Aynı eser, s. 97 vd.

engellediği gibi, aklî düşünceye gereksinme duyan, bir nevi felsefeyi gerektiren bu kapıların kapanmasına, dolaylı da olsa, felsefî düşüncenin gelişmesine engel teşkil etmiştir.¹⁸

2.1.3. Kültürel Sebepler

Kültürel sebeplerin felsefî düşüncesinin duraklamasındaki rolüne baktığımızda, bu sebeplerin en az diğerleri kadar, belki onlardan da etkili olduğunu görmekteyiz. Zira, olguyu sadece siyasal ve sosyal olaylara bağlamak, objektif bir değerlendirme olmaz. Bu açıdan, problemin kendi alanını da projektör altına almamız gerekir. İşte bu bağlamda Aristoteles (384-322) felsefesini, Gazzâlî (ö.1111) düşüncesini ve medrese – tekke düalizmini analiz etmek zorunluluğuyla karşı karşıya kalmaktayız.

2.1.3.1 Aristoteles'in Etkisi

İbn Sinâ'nın "Şifa" adlı eseri ile Aristoteles felsefesi İslâm dünyasında hâkim bir konuma gelmiştir. Ancak Aristoteles felsefesi kendi devrine ait mükemmel bir sistem olmakla beraber, formeldi; yani zihnin kalıplarına göre düzenlenmiş, spekülâtif bir yapıya sahipti. Zihnin kalıplarından hareketle fizik ve metafizik problemleri çözmeyi hedefleyen bu sistem, Yunan düşüncesinin zirvesi olmakla beraber, İslâm dünyasında fikrî tıkanıklığın da sebeplerinden birisidir. Çünkü Doğuda Aristoteles'in mantığı çerçevesinde yürünürken, o çerçevenin dışına çıkılamamıştır.

Gazzâlî sonrası felsefe ve kelâm problemleri tasavvuf alanına girmiştir. Tasavvuf çemberi uzun yıllar aşamadı, aşılamazdı da. Zira Aristoteles felsefesi aşılardan çemberi yırtmak mümkün değildi. Bu perspektiften baktığımızda; İslâm dünyasında düşünce alanındaki gerilemenin önemli etkenlerinden birisinin de Aristoteles felsefesi olduğunu söyleyebiliriz. Bu sistem, Antikçağ Grek dünyası ve Batı dünyasını çıkmaza soktuğu gibi, İslâm dünyasını da etkilemiştir.¹⁹ Bilindiği gibi, Batı dünyası Renaissance ile Aristoteles felsefesini tanımış ve bilâhare bu felsefeyi aşmıştır. Aristoteles mantığının

¹⁸ Mehmet Bayraktar, *A. g. e.*, s. 130 vd.

¹⁹ Karlığa, *A. g. m.*, s. 291

yetersizliğini ilk defa Descartes (1596-1650) gündeme getirmiş,²⁰ mantık sisteminin birçok kurala boğulmuş olduğunu dile getirerek, bu alanda dört ilkenin yeterli olduğunu belirtmiştir.²¹

2.1.3.2 Gazzâlî'nin Etkisi

İslâm dünyasında Gazzâlî öncesi genelde felsefeye, özel olarak ise mantığa karşı takınılan olumsuz tavrın temelinde, bu ilimlerin çeviriler yoluyla yabancı kültür çevrelerinden aktarılması ve "ulûm-u dâhile" diye adlandırılan bu ilimlere karşı bir yabancılık ve tedirginliğin bulunmasıdır.²² Gazzâlî'nin Aristoteles ve Farabî kanalıyla gelen mantığı sünî İslâm kelâmına sokmayı başarması ve onu hararetli bir şekilde savunması yanında, felsefenin başta gelen bir eleştiricisi olarak görünmesi, İslâm düşüncesi adına olumlu bir tavır olarak değerlendirilemez. Kaldı ki, onun felsefeye karşı bilinen tutumu yanında, Aristoteles mantığını İslâm düşüncesi adına meşrulaştırmış olması, İslâm dünyasında skolastizmi pekiştirmiş, dolayısıyla Aristoteles'in hâkimiyetine yol açmıştır.²³

Gazzâlî, Aristoteles felsefesini yıkmak isterken, felsefeyi dinî bir hüviyete büründürmüştür. O, filozofların bilgi ve iddialarını ortaya koyan Makâsîd el-Felâsife'yi²⁴ kaleme aldıktan sonra, onların davalarını çürütmek, tutarsızlıklarını ispatlamak için Tehâfüt el-Felâsife adlı eserini telif etmiştir. Filozofları el-Munkız'da; Dehriyyûn (Materyalistler), Tabiiyyûn (Naturalistler) ve İlâhiyyûn (İlâhiyatçılar) olmak üzere üç gruba ayıran Gazzâlî²⁵, ilk iki grubu tenkit etmenin

²⁰ H. Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş*, A. Ü., İlâhiyat Fak. Yayınları, Ankara-1957, s.103 vd

²¹ Bu ilkeler hakkında geniş bilgi için bkz. Descartes, *Metot Üzerine Konuşma* (çev. K. Sahir Sel), Sosyal Yayınlar, İstanbul-1984, s. 21 vd.

²² Necip Taylan, *Mantık, Tarihçesi - Problemleri*, M.Ü., İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul-1996, s. 44

²³ Necip Taylan, *A.g.e.*, s. 47 vd.

²⁴ Geniş bilgi için bkz. Gazzâlî, *el-Makâsîd el-Felâsife* (neşr: Süleyman Dünya) II. Baskı, Kahire-1960

²⁵ el- Gazzâlî, *Dalâletten Hidayete* (ter. A. Subhi FURAT), Şamil Yayınevi, İstanbul-(tarihsiz), s. 48 vd.

ötesinde, asıl hücumlarını üçüncü gruba yöneltmektedir. Bu gruba mensup filozofların başında Farabî ve İbn Sinâ gelmektedir.²⁶

Bir hususu gözden uzak tutmamak gerekir ki, Gazzâlî tepkilerini fizik ve mantığa değil, metafiziğe, özellikle de ilâhiyat bölümüne yöneltmiştir. Ancak bu tenkitlerin hedefi felsefe değil, filozoflar olmasına rağmen, felsefî düşünüş bundan büyük çapta etkilenmiştir. Gerçi tenkit modern bilim anlayışında son derece önemli bir husus olup, bilimin dışında düşünülmemelidir.²⁷

Aristoteles metafiziğini Meşşâî filozoflar kanalıyla eleştiren Gazzâlî, felsefeyi bir anlamda İslâmîleştirmiştir. Felsefe kelâmî bir sürece girmiştir. Cüveynî (ö. 1085) ile başlayıp, Gazzâlî ile devam ederek Hocazade (ö. 1625) ile Osmanlıya intikal eden bu durum yanında, İbnü'l-Arabî (ö. 1270)'nin "Vahdet-i Vücûd" görüşü Selçuklu Türklerini etkilemiş, bu ekol Anadolu'da yayılma fırsatı bulmuştur. Diğer taraftan, Sühreverdi (ö. 1191) ile temellendirilen İsrâkîlik, Doğudan gelerek, etkili bir şekilde sosyal hayatta hâkim konuma gelmiştir. Bütün bunların sonucunda kelâm ilmine de olumsuz bir tavır takınılmış ve nihaî olarak, İbnü'l-Arabî ağırlıklı tasavvuf, gelişme fırsatı bularak sosyal hayata yerleşmiştir.

Görüldüğü gibi felsefeye olan tepkiler sonucu sırasıyla felsefe, felsefî kelâm ve felsefî tasavvufa dönüşüm şeklinde devam ederek, bu fikrî süreç giderek asıldan uzaklaşılan noktaya doğru bir seyir takip etmiştir. Şayet burada felsefe adına Gazzâlî'nin olumsuz etkisinden söz edilecekse, problemin, ele aldığımız ana ve tali sebeplerini gözden uzak tutmamak kaydıyla hüküm vermek zorundayız. Her ne kadar Gazzâlî'nin çeşitli düşünce faaliyetlerini, sonuçları bakımından kritik etmesi, yukarıda belirttiğimiz akımlar açısından kendinden sonraki dönemlerde belirleyici unsur olmuş, felsefî düşünüş onun değerlendirmelerinden sonra büyük prestij kaybına uğramış gibi gözükse de,²⁸ bu husus Meşşâî filozofların bazı metafizik görüşlerine yönelttiği geniş çaplı ve sistematik tenkit ve hücumunun, kendinden sonraki dönemlerde maksadı aşan ve onun felsefeyi reddeden bir tavır sergilediği şeklinde bir değerlendirmeden kaynaklanmaktadır. Esasen

²⁶ Bu tenkitler ve Gazzâlî'nin cevapları hakkında geniş bilgi için bkz. İmâm Gazzâlî, *Tehâfüt el-Felâsife (Filozofların Tutarsızlığı)*, (çev. Bekir Karlığa), Çağrı Yayınları, İstanbul-1981

²⁷ Leon-E Halkin, *A.g.e.*, s. 34

²⁸ Rahmi Karakuş, *Felsefe Serüvenimiz*, Seyran Yayınları, İstanbul-1995, s. 10

Gazzâlî adına felsefeye reddiyecilik yapılmıştır. Bu bağlamda, adı geçen düşünüre bir suç isnat edilecekse, onun tek suçunun, tenkitlerinin yanlış değerlendirilmesi olduğunu söylemek mümkündür.²⁹ Kanaatimizce bir düşünce sistemindeki tıkanıklığı tek bir olguya indirgemek objektif bir değerlendirme olmadığı gibi, gerçeği de yansıtmaz. Zira, zikrettiğimiz siyasal, sosyal ve kültürel etkenlerin tümü, bu sürecin başlangıcının alt yapısını oluşturmaktadır.

2.1.3.3. Medrese – Tekke Düalizminin Etkisi

İslâm dünyasında felsefî inkırazın önemli bir sebebi de medrese-tekke ikiliğidir. Özellikle XV. ve XVI. yüzyıllar Osmanlı medreselerinin parlak devri iken, XVI. yüzyıl sonları, çöküş devrinin başlangıcı olarak karşımıza çıkmaktadır. II. Murad (1402-1451)'in Edirne ve Bursa'da tesis ettiği medreselerle yükselmeye başlayan ve Fatih Sultan Mehmet (1432-1481)'in “sahn-ı seman”ı ile zirveye doğru tırmanan Osmanlı medreseleri,³⁰ zamanla diğer kurumlarda olduğu gibi çözülmeye yüz tutmuş, bu durum aşağıda belirteceğimiz gibi birtakım tedbirlerin alınmasını gerektirmiştir. Anılan yüzyıllarda Osmanlı, dünyanın en büyük devleti olma özelliğini taşıyarak yönetimdeki organizasyon, ilim, teknik ve sanat alanındaki çalışmalara büyük önem atfetmiştir.³¹ Ne var ki, sonraki dönemlerde medrese-tekke ikiliği ortaya çıkmış, bu durum felsefe açısından birtakım menfi sonuçlara yol açmıştır.

Osmanlılarda medrese-tekke ikiliğinin arka planında mezheplerin etkili olduğu görülmektedir. Zira, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Kanunî dönemine kadar (XVI. yüzyıl) medreselerde Mâtürîdilik anlayışı ve metodolojisi hâkimken, Mısır'ın fethi (1517) sonrasında Eş'arî anlayışa bağlı Mısır ulemâsının Osmanlı ilmiyye sınıfında etkili olmaya başladığını gözden uzak tutmamak gerekir. Çünkü birinci anlayış, ilmî ve felsefî tefekküre açık bir zihniyete sahip olup, varlıkların ve olayların sebeplerini araştırarak, yeni keşif ve kanunların bulunmasına kapı aralarken; ikinci anlayış, tam aksi bir istikamette gelişerek ilimler arası dengenin bozulması ve hatta çatışmasına yol açarak medrese-tekke düalizmini doğurmuş, sonuçta;

²⁹ Mehmet Bayrakdar, *A. g. e.*, s. 133 vd.

³⁰ Cahit Baltacı, *XÖ.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul-1976, s. 49-50

³¹ Fahrettin Olguner, *A. g. e.*, s. 46; aynı mlf., “*Türk Düşüncesinin Dünü-Yarını*”, s. 23

eskiyi tekrar etme, nakilcilik ve şerhçilik hâkim bir konuma gelmiştir.³²

XVI. asrın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin bütün kurumlarına kademeli bir şekilde bulaşan hastalığın sonuçlarından medreseler de etkilenmiştir. Felsefe eğitim ve öğretimini yasaklayan 1595 yılındaki fetva, bu durgunluğun bir tescilidir.³³ İşte bu durum, bazı Osmanlı aydınlarının “kânûn-ı kadîm” in bozulma sebepleri ve çözüm yolları konusunda ıslahat lâyihaları kaleme almalarını gerektirmiş, kendi dönemleri için oldukça mantıklı olan bu teklifler etkili de olmuştur.³⁴ Örneğin; Koçi Bey (ö. 1648), Risâle'sinde 1003(=1594) tarihine kadar ilmiyye sınıfının kurallara son derece uygun, kanun ve nizamlar çerçevesinde hareket ettiğini belirtirken; o dönemde bütün kurumlara sirayet etmiş bulunan hastalığın, ne yazık ki bu kurumu da etkilediğini dile getirmektedir.³⁵

Görüldüğü gibi Koçi Bey'in IV. Murad (1623-1640)'a 1631 yılında sunduğu yazılı rapor (arıza)da III. Murad döneminden sonra (1546-1595) zuhur eden çöküntünün sebepleri arasında eğitim konusu da önemli bir yer tutmaktadır. Halbuki Koçi Bey'in de ifade ettiği gibi,³⁶ anılan dönemden önce devlet tarafından ilme ve âlime son derece kıymet verilip, bu kurum ciddiyetini muhafaza ederken, yani

³² İsmail Yakıt, “*Türk Düşüncesinin Tarihi Dönüm Noktaları*”, Türk Yurdu (Doğumunun 120. Yıl Dönümünde Ziya Gökalp ve Türk Düşüncesi-Özel Sayı) C. 16, S. 103, Ankara, Mart-1996,s. 80-81; Ayrıca bkz. Türk Kültürü Sempozyumu (6 Mayıs 1993), Ortadoğu, İstanbul-20-21 Eylül 1993, s. 10

³³ Fahrettin Olguner, A. g. e., s. 47; Ayrıca bkz. Aynı mlf., A. g. m., s. 23

³⁴ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Öz, “*Gelenekçi Islahat Düşüncesine Göre Osmanlı Devlet ve Toplum Düzenindeki Çözülmenin Mahiyeti*”, Türk Yurdu (Türk Düşünce Hayatı-Özel Sayı), C. 2, S. 44 (390), Ankara, Nisan-1991 s. 49-52; Ayrıca bkz. Kâzım Sankavak, “*XVIII. Yüzyılın Başında Osmanlı Devletinde Başlatılan Tercüme Faaliyetleri Üzerine*”, Yeni Haran Çevresi, Yıl I., S. 2, Şanlıurfa, Mayıs - 1993, s. 21

³⁵ “Hâlâ tarîk-i ilm dahi fevka'l-hadd mütegayyir olmuştur ve aralarında cârî olan kanûn-ı kadîm tenezzül bulmuştur...” (Göriceli Koçi Bey, *Koçi Bey Risâlesi* (yay. Haz.Yılmaz Kurt), Ecdad Yayınları, Ankara-1994, s. 41 vd.)

³⁶ “İmdi ma'lûm-ı hümayun ola ki şer'i şerifin bekâsı ilimledir. Ve ilmin bekâsı ulemâ iledir. Ol cihetden ecdâd-ı izâmları zamanında ilme ve erbabına olan hümet ve izzet bir devlette olmamıştır. Ve anlara olan ri'ayet semeresiyle nice âsâr-ı cemîle müşâhede etmişlerdir. Bu esnada gâyet muhtell ve müşevves olub halleri diğer-gûn olmuştur. (*Koçi Bey Risâlesi* s. 39 vd.)

ilmî sahadaki kanun ve nizamlar mükemmel bir şekilde uygulanırken, diğer kanunlar gibi onlar da sarsılmış, bu durum olumsuz sonuçlara yol açmıştır.³⁷ Çünkü toplumların köklü medeniyetler kurmasının muharrik gücü olan ilim, tereddidi sürecine girdiğinde, beraberinde pek çok sıkıntı ve buhranları getirecektir.

Bütün bu sıkıntılar, daha sonraki dönemlerde “tarik-i ilmiyye mahdûm ile dâmâd, ümmi ile zimmî içündür.” sözünü âdetâ bir deyim hâline getirmiş, bir müzisyenin kazasker olabilmesini mümkün kılmış,³⁸ ehil olmayan insanların hak etmedikleri mevkilere yükseltilmesi³⁹ ve nâiblik (vekil) usûlünün icra edilmesi gibi uygulamalar, devletin kurumlarının bozulmaya yüz tutmasına sebep olmuştur.⁴⁰

Katip Çelebi (ö. 1655), medreselerdeki gerilemenin ve tıkanıklığın sebebini, medrese tedrisatından aklî ve müspet ilimlerin kaldırılmasına bağlamaktadır.⁴¹ Onun ifadelerinden hareketle, XVII. yüzyıl başında, hatta neredeyse XVI. yüzyılda bile Osmanlı Türk medreselerinde aklî ilimler açısından bir gerileme sürecine girildiği dikkatimizden kaçmamaktadır. Her ne kadar Osmanlı Devleti, Gazzâlî sonrasında Fatih dönemine kadar aklî ve naklî ilimlerde dengeyi

³⁷ “Menâsıb-ı ilmiyye şefâ’atle verilmek revâ değildir, âlim kangısı ise ona gerekdir. Tarîk-i kazâda medâr ilimdir, Sinn ü sal ve haseb ü neseb değildir. Şimdi ziyâde adl etdikleri zamânda mansıbtı eskiye verirler, eskilik inde’l-Allah medâr-ı kazâ değildir. Seccâde-i şeri’at âlim ve âdil olanlara gerekdir. Medreseler dahi dekâyık-ı ilmiyye istihrâcına kâdir olanlara gerekdir. (*Koçi Bey Risâlesi*, s. 44 vd.)

³⁸ Ahmed Cevdet (Paşa), *A. g. e.*, C. XI, s. 57

³⁹ Ahmed Cevdet (Paşa), *Ma’rûzat* (neşr. Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul-1980, s. 50

⁴⁰ Ahmed Cevdet (Paşa), *Târih-i Cevdet*, C. VII, s. 148, İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara-1988, s. 67. vd, Medreselerin bozulması hakkında geniş bilgi için bkz. Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah Yayınları, İstanbul-1983, s. 133 vd., Ziya Kazıcı’ya göre, Osmanlı ilmiye teşkilâtının bozulma sebepleri şunlardır: Nüfus kesâfeti, devletin diğer müesseselerindeki bozukluklar, ulemâ-zâdeghan sınıfının doğması, ilmiyyeye ait kanun ve geleneklerin çiğnenmesi, merkezilik, saltanat kavgaları, talebe isyanları, bencillik, ilmî hürriyetin olmaması gibi etkenlerdir. (*Ana Hatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, s. 99).

⁴¹ Kâtip Çelebi, *Mizânü’l-Hak fi İhtiyari’l-Ahak* (haz. O. Şaik Gökyay), M. E. B. Basımevi, İstanbul-1993, s. 9 vd.; Ayrıca bkz., A. Adnan Adıvar *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul-1982, s. 127

korumaya çalışmış ise de, girilen fikrî tıkanıklığın etkisiyle inkızaza yüz tutmuş olan felsefî alandaki yeni atılımlar, arzu edilen ve olması gereken düzeyde gerçekleştirilememiştir.⁴²

Genelde bütün yıkımın medreseye ait olduğu şeklindeki bir ithamın ilmî gerçeği yansıtmayacağı, dolayısıyla siyasî, sosyal ve ekonomik sebeplerin de etkili olduğu dikkate alınmalıdır.⁴³ Esasen Osmanlı devlet adamlarının ve ilmiyye sınıfına mensup olanların, bilim ve felsefeye ciddî manada ilgi duymadıklarını söylemek, mübalâğalı bir değerlendirme olur. Bu açıdan, aydınların ve bilim dünyasının, Tanzimat öncesi devreyi bütünüyle ele almaları ve objektif değerlendirme yapabilmeleri için anılan dönem iyi incelemeleri gerekir.⁴⁴ Aksi takdirde, yapılan bütün değerlendirmeler sübjektif bir özellik taşıyacaktır.

Kanaatimizce; Osmanlı aydını felsefeye karşı menfî bir tavır takınmamıştır. Felsefeye karşı ilgi, müspet yöndedir. Her ne kadar XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar olan dönem, âdetâ felsefeye kapalı bir dönem olarak değerlendirilse de, anılan dönemde felsefî açıdan özellikleri olan bilgin ve düşünürler yetişmiştir.⁴⁵ Ancak, Osmanlılar, felsefeye ilgili konuları, “hikmet” adı altında, genelde dinî felsefe veya tasavvufî felsefe, sıklıkla da kelâm kitapları ile aynı cilt içinde sunduklarından, onların felsefî emekleri gözden kaçmaktadır.⁴⁶ Bu durum Osmanlılarda felsefî düşüncenin bulunmadığı şeklinde bir değerlendirmeye yol açmaktadır ki, böyle bir anlayış, Osmanlı'nın ancak Batı dünyasına gözlerini çevirdiği ve onlarla temasa geçtiği XIX. yüzyılda Yunan düşüncesinden haberdar oldukları, ya da dinî hukuk hariç, diğer düşünce sistemlerini ancak anılan dönemde tanıdıkları manasına gelir ki, bu husus hiçbir şekilde gerçeği yansıtmaz.⁴⁷ Kaldı ki, Türk milleti, tarih sahnesinde yer aldığı zamandan bu yana, tarihin her döneminde filozof, ilim ve devlet adamı

⁴² Ö. Faruk Altıparmak, “*Düşünsel Açıdan Osmanlı'nın Çöküşünü Hazırlayan Sebepler*”, Harran Ü., İlahiyat Fak. Dergisi, S. 3, Şanlıurfa-1997, s. 365

⁴³ Hüseyin Atay, A. g. e., s. 133 vd.

⁴⁴ H. Hüsrev Hatemi, *Türk Aydını, Dünü-Bugünü*, İşaret Yayınları, İstanbul-1991, s. 26 vd.

⁴⁵ İ. Ağâh Çubukçu, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, A. Ü. , İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara-1986, s. 20

⁴⁶ Bu değerlendirme M. Ü., İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi, hocam Sn. Prof. Dr.H. Bekir KARLIĞA'ya aittir. Zikreden: H. Hüsrev Hatemi, A.g.e., s. 27

⁴⁷ H. Hüsrev Hatemi, A. g. e., s. 26

yetiştirmiş, eğitime yüklediği anlam zaviyesinden dünyayı algılamaya çalışmış ve her dönemde de bu dinamizmi sürdürmüştür.⁴⁸

Sonuç

İşlâm dünyasında VII. yüzyılda başlayan felsefe alanındaki faaliyetler, kısa bir sürede gelişme göstermiştir. XII. yüzyıla kadar devam eden dinamizm, giderek kaybolmaya başlamıştır.

Düşünce sahasındaki inkırazın tek müsebbibi olarak genelde Gazzâlî gösterilmekte, hatta duraklamanın tarihinde belirleyici unsur olarak değerlendirilmektedir. Her ne kadar bu durgunluğun Gazzâlî ile başlatılması mümkünse de, problemi tek bir olguya indirgemek, ilmî gerçeği vermez. Zira, inkırazın sebeplerini analiz ettiğimizde siyasal, sosyal ve kültürel faktörlerin de etkili olduğu görülmektedir.

Bütün bu sebepler İşlâm coğrafyasında felsefî düşünceyi duraklama sürecine sokmuştur. Bununla beraber, Osmanlı Türkleri içinde -az da olsa- felsefî çalışmaların mevcudiyetine şahit olmaktayız.

XXI. yüzyılın eşiğine geldiğimiz bu günlerde, hemen her ülkenin kendi kültür ve felsefesini dünya platformunda hâkim kıılma yarışı içinde olduğu gözlenmektedir. Bu açıdan bakıldığında, kendimize özgü düşünce normlarının köklerine inmek, felsefe ve bilim bakımından kilometre taşları konumundaki âlim ve mütefekkirlerin, bu alanlarla ilgili görüşlerinin analizini yaparak, tarihî açıdan bakıldığında kopuk gibi gözükken düşünce zincirinin halkalarını birleştirmek, yani eklektik bir yapıya kavuşturmak, düşünce tarihimiz açısından son derece önemlidir. O halde, ülkemizin zengin kitap koleksiyonlarını bünyesinde barındıran kütüphanelerdeki felsefeyle ilgili gerek el yazması (manüskri), gerekse matbu eserler incelemeye alınmalı, müelliflerin telif, şerh ve haşiyelerle ortaya koydukları bilgi birikimleri değerlendirilmelidir.

Kendimize özgü örf, âdet, destan, efsane ve hatta masal vs. gibi sahalarda olduğu üzere kültür değerlerimizi de tahlil ederek, bünyelerindeki gizlilik arzeden felsefe ve dünya görüşünü keşfetmek, yani yazılı ifade tarzlarının yanında, sözlü olarak günümüze ulaşmış sistemsiz ifade tarzlarını ilmî bir düşünce ameliyesine tâbi tutarak

⁴⁸ İsmail Yakıt, "Eğitim Problemi Açısından Türk-İşlâm Kültürü ve Gençlik", Türk Yurdu, C. 8, S. 2, Ankara, Mayıs-1987, s. 9; Benzer görüşler için bkz. Fahrettin Olguner, *a. g. m.*, s. 23

değerlendirmek ve temellendirmek, bütüncül bir düşünce tarihine sahip olmamızın temel şartıdır.

Türk-İslâm Düşüncesi Tarihi alanındaki boşluğu dolduracak olan üniversitelerimizin ilgili fakülteleri bünyesindeki anabilim dalları etkin hale getirilmeli, gerekli araştırma merkezleri ve enstitüler kurulmak suretiyle, belli dönemlerdeki dinamizmi yakalamak zorunda olduğumuz gözden uzak tutulmamalıdır. İhtiyaç ve zorunluluğa binaen bu alanda yapılması gereken proje ve uygulamaların, ilgili kurum ve kuruluşlarca büyük bir görev ve sorumluluk yüklenmeksizin, başarıya ulaşamayacağı kanaatini taşımaktayız.

Bir düşünce sisteminin bütünlük arz etmesi ve nesilden nesile aktarılması yoluyla geliştirilmesi ve başka kültürlerce taklit edilecek seviyeye ulaşması, sistemin üniversal özelliğe kavuşmasını, diğer bir ifadeyle; evrensel boyutlara taşınmasını sağlar. Ancak, belli bir ferdi ve millî şahsiyete sahip olunmadan, düşünce olgunluğuna ermeden, bilim, sanat ve teknolojiye evrensel normlarda eserler ortaya koyabilmek mümkün değildir.⁴⁹ Öyleyse teknolojiye verilecek önem kadar, millî felsefeye de önem verilmelidir. Çünkü Türk aydını, kendi millî felsefesini iyi tanıdığı takdirde, gerek siyasal, gerekse sosyal alanda olayların analiz ve sentezini yapabilmeyen yanında, doğru yorumlarla geleceği planlayabilecektir.⁵⁰

Sonuç olarak denilebilir ki, geçmişin bilgi birikimlerinden hareketle geleceği planlamak, felsefî düşünceye verilen değerle eş anlamlıdır.

⁴⁹ Fahrettin Olguner, A. g. m., s. 24

⁵⁰ İsmail Yaktı, "Türk Düşüncesinin Tarihi Dönüm Noktaları", Türk Yurdu (Doğumunun 120. Yıl Dönümünde Ziya Gökalp ve Türk Düşüncesi-Özel Sayı) C. 16, S. 103, Ankara, Mart-1996, s. 82